

Юлія Артимишин
*кандидат історичних наук
молодший науковий співробітник
відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича
НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8095-7379>
e-mail: julialviv1011@gmail.com*

[Рец.]: «(НЕ)ЧОРНО-БІЛА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ДІАЛОГУ ПАМ'ЯТІ»

[на]: Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 368 с.

В анотації до монографії автори окреслили головне завдання книги: «має на меті продемонструвати широкий спектр барв і напівтонів, які є тлом сучасних українсько-польських відносин». Продемонструвати не лише протилежні чи навіть антагоністичні позиції української та польської сторони, а навпаки – ширший зріз відносин.

Публікація побудована за проблемним принципом, складається з десяти розділів, у яких висвітлено ключові проблеми польсько-українського діалогу: впорядкування Цвинтаря орлят у Львові, місць пам'яті Першої світової війни, міжвоєнного періоду та Другої світової війни; політичний і медійний дискурс відносин у цій гуманітарній сфері.

Візуальне оформлення обкладинки – на тлі червоного кольору розмішені фото поруйнованих монументів у Гуті-Пеняцькій (монумент, споруджений у пам'ять про поляків, жертв каральної операції під час Другої світової війни) та Грушовичах (могила вояків УПА), кадр пожежі та звірств (спалення «бандерівцями» польського хлопчика в скирті сіна) з польського фільму «Волинь» (2016 р., режисер Войцех Смажовський (Wojciech Smarzowski)) – налаштовує читача на думку про дві протилежні, непримиренні позиції, що суперечить заявленому завданню монографії.

У першому розділі «Проблема місць пам'яті в наукових студіях» проаналізовано велику кількість розвідок, монографій і публіцистики. Структурний виклад нагадує частину дисертаційного дослідження, що свідчить про серйозну роботу авторів. Зокрема, українську та зарубіжну (здебільшого польську) історіографію поділено на три групи: «теоретичні праці істориків, політологів та культурологів загально-го характеру, у яких українсько-польські міжнаціональні і міждержавні відносини кризь призму впливу на них місць національної пам'яті згадуються побіжно»; наукові

праці, які фактично досліджували «відносини України та Польщі щодо визнання й опіки над місцями національної пам'яті»; «локальна історія» – регіоналістика (С. 14).

Проте запитання викликає неточне формулювання у кінці С. 39: «Аналізуючи зарубіжну історіографію, яка складається з праць, у котрих безпосередньо досліджено місця національної пам'яті в українсько-польських сучасних міждержавних відносинах, передусім відзначимо таких авторів, як П. Нора, М. Хальбвакс, Й. Рюзен, А. Качинський, М. Ничек, Б. Бердиховська». Після прочитання речення складається хибне враження, що відомий французький філософ, основоположник досліджень колективної історичної пам'яті Моріс Хальбвакс (Maurice Halbwachs) (1877–1945) та історик П'єр Нора (Pierre Nora) (1931), який увів в науковий вжиток концепт «місця пам'яті», вивчали польсько-українські місця пам'яті, хоча далі в тексті є аналіз ідей цих теоретиків.

У наступному розділі зосереджено увагу на «Формуванні державної політики пам'яті в Україні та Республіці Польща, її вплив на міждержавні відносини (1991–2019 рр.)». Висвітлено перші кроки Варшави та Києва щодо налагодження добросусідських відносин у 1990-х роках, ключові кроки гуманітарної політики українських президентів Л. Кучми та В. Ющенко, зміни у трактуванні минулого, зокрема, польсько-українського, після приходу політичної партії «Право і Справедливість» (ПіС) до влади у Польщі.

Звернуто увагу на недостатнє фінансування «державної політики пам'яті» в Україні, на протигагу Польщі, в якій видають чимало наукової та науково-популярної літератури, підручників, присвячених, зокрема, «проблемним щодо узгодження історичним сторінкам» (С. 69). Автори слушно критикують промоцію суто польської візії історії в українському просторі із зображенням лише польських жертв польсько-українського конфлікту. Так, наприклад, у науково-популярній публікації, виданій за підтримки польського Інституту національної пам'яті та Комісії переслідування злочинів проти польського народу «Польща – нарис історії» (2015, українською мовою) йдеться «про міжнаціональне протистояння поляків й українців у роки Другої світової війни ... на кількох сторінках, але фотографіями жертв конфлікту представлена лише польська сторона» (С. 70).

Натомість перебільшеними є твердження Людмили Стрільчук та Андрія Нінічука про те, що «шкільні підручники в нашій державі, як, власне, і підручники для вищих навчальних закладів, не містять жодної інформації про українсько-польський міжнаціональний конфлікт на Волині в роки Другої світової війни» (С. 69). Ця теза є голосливою, адже не містить жодного покликання або уточнення про роки видачі та авторів підручників, шкільні програми. Аби не вдаватись до детального та розгорнутого аналізу, звернемо увагу лише на шкільні підручники 2010-х років.

Наприклад, у деяких підручниках з історії України початку 2010-х років для 11 класу можна знайти загальні згадки про міжнаціональний конфлікт: «Трагічно склалися відносини УПА з польськими озброєними загонами різних політичних спрямувань, що діяли в Західній Україні. Українці звинувачували в цьому поляків, котрі прагнули відновлення Польщі в довоєнних кордонах, поляки ж причиною ворожнечі вважали непоступливість українців. А жертвами цього політичного антагонізму було в основному мирне населення»¹; боротьбу Української повстанської армії (УПА) та Армії Крайової (АК), яку підживлювали «німецькі окупаційні власті... Через це на Волині та в Галичині

¹ Турченко Ф. Історія України: 11 клас: підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. Профільний рівень. Рекомендовано МОН України. Київ: Генеза, 2011. С. 52.

розпочалися взаємні терористичні акти, різанина, жертвами, якої стали не лише військові повстанці, а й понад 100 тис. мирних жителів, як поляків, так і українців»².

У 2017 р. були затверджені нові «навчальні програми для учнів 10–11 класів закладів загальної середньої освіти, зокрема “Історія України”, “Всесвітня історія”, інтегрований курс “Історія: Україна і світ”»³, а у 2019 р. до них внесли несуттєві зміни. Зокрема, у шостому тематичному розділі програми за 10 клас «Україна в роки Другої світової війни» є затверджений зміст навчального матеріалу «Українсько-польське протистояння»⁴. В одному з підручників, підготовленому за новою програмою, автори В. Власов та С. Кульчицький стверджують, що воєнні дії «загострили проблему українсько-польських відносин», у 1941 р. почався терор загонів АК проти українців Холмщини і Підляшшя, а згодом перемістився у Галичину та Волинь. Згадано про масштабне знищення українських сіл у Холмщині АК та добровольчими польськими загонами у 1943–1944 рр. і про те, що «одним із найбільшніх епізодів українсько-польського конфлікту була Волинська трагедія»⁵.

У третьому розділі детально розглянуто процес формування взаємних стереотипів у Польщі та Україні від 1990 р. до 2016 р. Дослідники зробили особливий акцент на кроках до примирення Л. Валенси, Л. Кучми з А. Квасневським, В. Ющенко з А. Квасневським та Л. Качинським, на зростанні симпатії поляків до України після Революції Гідності, на проблемі загострення відносин з Україною після прийняття заяви у 2013 р. та ухвали сейму в 2016 р. про те, що українські націоналісти у 1943–1945 рр. вчинили геноцид супроти цивільного польського населення, на запровадженні «1 липня Національним днем пам’яті жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами проти поляків». Чимало уваги присвячено польському фільму 2016 р. «Волинь» та його впливу на формування суспільних стереотипів щодо українців та спільної польсько-української історії. Важко не погодитися з думкою авторів про те, що фільм «Волинь» «претендує на лідерство номінації “Фільм, який негативно вплинув на міжнаціональні відносини”». Однак треба розглядати цю проблему ширше, адже з 1990-х років питання спільної польсько-української історії, часто трагічної та суперечливої, неодноразово з’являлись на теле/кіноекранах. Згадаймо «Вогнем і мечем» режисера Єжи Гоффмана (Jerzy Hoffman), «У темряві» режисерки Агнешки Голланд (Agnieszka Holland) чи вплив сучасних медій, соціальних мереж, які розтиражують сенсаційні заголовки й маніпулюють ними, аби

² Струкевич О., Романюк І., Дровозюк С. Історія України: Підручник для 11 кл. загально-освіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). Київ: Грамота, 2011. С. 49.

³ Нові навчальні програми для учнів 10–11 класів закладів загальної середньої освіти, зокрема «Історія України», «Всесвітня історія», інтегрований курс «Історія: Україна і світ». URL: <https://old.uinp.gov.ua/methodicmaterial/novi-navchalni-programi-dlya-uchniv-10-11-klasiv-zakladiv-zagalnoi-serednoi-osviti/> (дата звернення: 24.05.2020); Навчальні програми 10–11 класів, чинні з 1 вересня 2018 р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 24.05.2020).

⁴ Наказ МОН № 236 від 21.02.2019. «Про внесення змін до навчальних програм з історії України для 5–9 класів та 10–11 класів закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-vnesennya-zmin-do-navchalnih-program-z-istoriyi-ukrayini-dlya-5-9-ta-10-11-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti> (дата звернення: 24.05.2020).

⁵ Власов В., Кульчицький С. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2018. С. 235.

привернути увагу до певних чинників, подій. Гіпотетичний вплив «російського сліду» на творення резонансу навколо виходу в прокат стрічки «Волинь».

У четвертій частині книги проведено аналіз «суперечок навколо Цвинтаря Орлят» та досягнутого компромісу у 2005 р., згадано про відкриття у 2006 р. пам'ятника в селі Павлокома (присвяченому українським жертвам АК, які загинули внаслідок помсти за раніше вбитих поляків), нову хвилю конфронтації після перенесення скульптур левів у 2015 р. на Личаківське кладовище. Зазначимо, що автори не обмежувались висвітленням вище окресленої проблематики та місць пам'яті періоду Другої світової війни. Наступний розділ «Місця національної пам'яті років Першої світової війни й міжвоєнного періоду в сучасних українсько-польських відносинах» головню розповідає про українські меморіальні об'єкти в Польщі: кладовища для військовополонених й інтернованих вояків УНР, які загинули у 1918–1920 рр., військові цвинтарі діячів армії Симона Петлюри. Зауважено, що хоча в Польщі краще дбають про пошук та відновлення цвинтарів за межами країни (про це свідчить аналіз фондів Архіву актів нових у Варшаві, що містять детальні реєстри місць поховань), українська сторона досягнула в цьому напрямку теж досить хороших результатів, загалом поховання та монументи цього часу впорядковані й не викликають суперечок по обидва боки кордону.

Шостий розділ присвячений «Меморалізації українсько-польського протистояння часів Другої світової війни: війни пам'яті та війни пам'ятників». Автори у першому реченні слушно зазначають, що Волинська трагедія є «найсуперечливішою і складною» (С. 158) темою для міжнаціонального порозуміння. Однак дещо маніпулятивною видається теза про те, що терміном «Волинська трагедія» «у науковому й суспільному дискурсах прийнято позначати події, що відбулись не лише на Волині, а й Галичині, Холмщині, Підляшші, Надсянні, Лемківщині в 1943–1944 роках, відомі також як міжнаціональне протистояння» (С. 158).

Виправданим є розгляд польсько-українського конфлікту на так званому Закерзонні та Волинської трагедії у комплексі, але потрібно зважати на те, що події на Волині мали свої особливості⁶. Варто було б окреслити ключові підходи та термінологічні розбіжності щодо трактування польсько-українського міжнаціонального конфлікту та Волинської трагедії в українській та польській гуманітаристиці, адже не існує єдиного визначення цих подій ні в українській історіографії (поряд з термінами українсько-польський міжнаціональний конфлікт дослідники вживають: холмсько-волинсько-галицькі протистояння 1938–1947 рр., етнополітичний конфлікт Другої світової війни на західних землях України⁷, (друга) польсько-українська війна, антипольська акція на Волині⁸, Волинська трагедія⁹, українсько-польський збройний

⁶ Ілюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Київ, 2003. С. 167.

⁷ Литвин М. Уроки «польської»/нерадянської доби: замість післямови. Вісин В., Голик Р., Голубко В. Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / авт.-упоряд. М. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. С. 434.

⁸ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 30–32; В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43». Невідомо польсько-українська війна. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 132.

⁹ Солдатенко В., Антонюк Я. До з'ясування причин Волинської трагедії 1943–1944 рр.: сучасний український історіографічний дискурс. Україна дипломатична: науковий щорічник. Київ, 2013. Вип. 14. С. 887–914.

конфлікт на території Волині¹⁰), ні в польській (польсько-український конфлікт, брато-вбивча громадянська війна, галицька та волинська різанина; чи навіть етнічна чистка, геноцид щодо поляків¹¹), або ж висловити уточнення, хто саме з дослідників апелює до ототожнення конфлікту на Волині та Закарпатті, їхнього синонімічного вживання¹².

У шостій частині монографії головний акцент зроблено на комеморації Волинської трагедії в Польщі та Україні: впорядкування/творення могил загиблих і символічних місць-меморіалів «жертв українських націоналістів» у Польській державі, їхнє активне спорудження після 2003 р., та особливо з 2013 р. Вміщено згадки про українські місця пам'яті, пов'язані з польсько-українським протистоянням (зокрема в Пикуличах, Павлокомі), для порівняння, окреслення проблематики загалом подано хронологічний перелік актів вандалізму щодо українських меморіалів за 2014–2017 рр. Особливо цікавим є дослідження побудови меморіалів жертвам Волинської трагедії та «жертвам злочинів ОУН-УПА», їхнього змістового та образного наповнення, зокрема й кризь призму складової політики пам'яті Польщі.

У двох наступних частинах Л. Стрільчук та А. Нінічук висвітлювали тривалий процес узгодження «спільної історії та міжнаціонального примирення» від 1990-х років до 2019 р. через роботу наукових семінарів та конференцій, форумів партнерства, символічні угоди та резолюції верхівки держав; проблему загострення відносин кризь призму суспільно-політичного дискурсу у 2003 р. На думку авторів, значний крок назад у налагодженні добросусідського діалогу відбувся у 2013 р. після прийняття Сеймом Республіки Польща ухвали про те, що події на Волині потрібно трактувати як «етнічну чистку з ознаками геноциду». Подальша ескалація конфлікту відбулась через використання цієї тези в риториці консервативних та радикально налаштованих партій та прийняття Сеймом у 73 роковини трагедії 11 липня як дня вшанування пам'яті поляків, «жертв-геноциду, вчиненого ОУН-УПА». Поза увагою дослідників не залишились також поминальні заходи у 75 річницю Волинської трагедії, коли за пропозицією української сторони вшанування пам'яті мало відбутись спільно з главами держав спершу у Волинські області, а згодом у Сагрині. Проте поляки відмовились від такого формату, тому П. Порошенко відвідав Сагринь, А. Дуда – Луцьк. Відтак автори підсумовують, що «на превеликий жаль, тема українсько-польського порозуміння з питань причин, перебігу та кількості жертв Волинської трагедії стала предметом політичних маніпуляцій» (С. 224).

У дев'ятому розділі, який присвячений діяльності громадських організацій у сфері «трансформації історичної пам'яті суспільства», простежується диспропорція у висвітленні таких ініціатив, зокрема щодо польських акцент зроблено лише на негативних моментах: реконструкції подій на Волині у місті Радомно у 2013 р., діяльності кресових товариств, організації ними виставок, підтримці маршів тощо. Поза увагою дослідників залишилась, наприклад, діяльність Студентського кола

¹⁰ Ільюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 234.

¹¹ Мотика Г. Від волинської різанини до операція «Вісла» / вториз. пер. з пол. А. Павлишина, післямова І. Ілюшина. Київ: Дух і Літера, 2013. С. 278–279.

¹² Історичний погляд. «Волинська трагедія». Волинські новини. Перше інформаційне агентство. URL: <https://www.volynnews.com/news/society/istorychnyy-pohliad-volynska-trahediiia/> (дата звернення: (дата звернення: 24.05.2020).

бескидських провідників у Варшаві (Studenckie Koło Przewodników Beskidzkich w Warszawie), яке описувало культуру Лемківщини на межі зникнення, записувало місцевих мешканців-українців¹³, товариства «Магурич» (Stowarzyszenie Magurycz), що відновлює надгробки-пам'ятники також і на давніх українських кладовищах, розташованих в південно-східних теренах Польщі, або ж низка ініціатив останніх років, які серед іншого розповідають про складні сторінки історії¹⁴. Не менш показовою була допомога польських громадських діячів, науковців, які після відмови польського Міністерства внутрішніх справ фінансувати заходи із вшанування 70-х рокових акції «Вісла» разом з Об'єднанням українців у Польщі ініціювали збір коштів для цієї річниці¹⁵.

У Заклучній частині монографії висвітлено «медійний аспект українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті». Простежено особливості висвітлення українськими та польськими ЗМІ проблеми польсько-українських відносин, зауважено, що загальнонаціональні мас-медіа більш помірковані у своїх оцінках. Натомість у регіональній пресі Західної України частіше фігурує польська проблематика, а українська – в періодиці південно-східних воєводств Польщі. На прикладі двох інформаційних приводів – вандалізму щодо меморіалів у Гуті-Пеняцькій та Грушовичах – показано формування суспільного резонансу, поглиблення полеміки щодо польсько-українських стосунків.

Також у розділі подано теоретичні зауваги до розгляду кінематографу як історичного джерела та носія історичної пам'яті, однак зауважимо, що в низці фрагментів є не точні покликання (С. 269–270; 284–285), трапляються фактологічні помилки (С. 269–270).

Отже, проаналізовано один із ключових епізодів так званої «війни пам'ятників»: руйнування монумента воякам УПА у Грушовичах польськими праворадикальними організаціями, демонтаж пам'ятки польською владою під приводом незаконного спорудження, проведення розкопок та ексгумацію похованих там осіб.

¹³ Kryciński S. Ćwierć wieku spotkań z Bieszczadami. Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja / pod red. R. Traby. Olsztyn: Wspólnota Kulturowa Borussia, 2001. S. 328; O SKPB Warszawa. URL: <http://www.skpb.waw.pl/o-nas/kim-jestesmy.html> (дата звернення: 24.05.2020); Brykowski R, Martyniuk B. Dziesięć lat działalności Społecznej Komisji Opieki nad Zabytkami Sztuki Cerkiewnej Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. Ochrona Zabytków. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa, 1993. Tom 46. Numer 1(180). S. 5.

¹⁴ Луценко Н. Довга Наталя «Жінка без перерви говорила вісім годин. Зупинилася, коли вичерпався заряд акумуляторів у моїй камері». Gazeta. ua. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_zinka-bez-perervi-govorila-visim-godin-zupinilasya-koli-vicherpavsvyazaryad-akumulyatoriv-u-moyij-kameri/816282 (дата звернення: 24.05.2020); Umiecka A. Wystawa Line/Linia/Лінія – lustrzane odbicia polskich i ukraińskich historii. Portal Miasta Gdańska. URL: <http://www.gdansk.pl/wiadomosci/Wystawa-Line-Linia-w-ECS,a,91948> (дата звернення: 24.05.2020); Haczek Z. 27. FilmFestival Cottbus: Muzeum Migracji w przyczepie? Tak! I jeszcze zrobiło sobie tu przystanek. Gazeta Lubuska. URL: <http://www.gazetalubuska.pl/kultura/a/27-filmfestival-cottbus-muzeum-migracji-w-przyczepie-tak-i-jeszcze-zrobilo-sobie-tu-przystanek,12663766/> (дата звернення: 24.05.2020).

¹⁵ Савицький Ю. Кошти на відзначення 70-річчя операції «Вісла». Українцям у Польщі допомагають польські діячі. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28362680.html> (дата звернення: 24.05.2020).

Незважаючи на вказані зауваги та недоліки, публікація Л. Стрільчук та А. Нінічука є вагомим дослідженням сучасної політики пам'яті України та Польщі, просторового зрізу комеморації Першої світової війни, міжнаціонального польсько-українського протистояння з особливим акцентом на Волинській трагедії, її суспільно-політичним сприйняттям по обидва боки кордону.

REFERENCES

1. Brykowski, R., & Martyniuk, B. (1993). Dziesięć lat działalności Społecznej Komisji Opieki nad Zabytkami Sztuki Cerkiewnej Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. *Ochrona Zabytków*, 46, 1 (180), 5 [in Polish].
2. Haczek, Z. 27. FilmFestival Cottbus: Muzeum Migracji w przyczepie? Tak! I jeszcze zrobiło sobie tu przystanek. *Gazeta Lubuska*. Retrieved from <http://www.gazetalubuska.pl/kultura/a/27-filmfestival-cottbus-muzeum-migracji-w-przyczepie-tak-i-jeszcze-zrobilo-sobie-tu-przystanek,12663766/> [in Polish].
3. Pliushyn, I. (2003). *Volynska trahediia 1943–1944 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
4. Pliushyn, I. (2009). *Ukrainska Povstanska Armiiia i Armiiia Kraiova. Protystoiannia v Zakhidnii Ukraini (1939–1945 rr.)*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
5. Istorychnyi pohliad. «Volynska trahediia». *Volynski novyny*. Pershe informatsiine ahenstvo. Retrieved from <https://www.volynnews.com/news/society/istorychnyy-pohliad-volynska-trahediia/> [in Ukrainian].
6. Kryciński, S. (2001). Ćwierć wieku spotkań z Bieszczadami. In R. Traba (Ed.), *Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja* (p. 328). Olsztyn: Wspólnota Kulturowa Borussia [in Polish].
7. Lutsenko, N. Dovha Nataliia «Zhinka bez perervy hovoryla visim hodyn. Zupynylasia, koly vycherpavsia zariad akumuliatoriv u moii kameri». *Gazeta. ua*. Retrieved from https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_zinka-bez-perervi-govorila-visimgodin-zupinilasya-koli-vicherpavsya-zaryad-akumulyatoriv-u-moyij-kameri/816282 [in Ukrainian].
8. Lytvyn, M. (2017). Uroky «polskoi»/neradianskoi doby: zamist pisliamovy. In M. Lytvyn (Comp.), *Proekt «Ukraina». Halychyna ta Volyn u skladi mizhvoiennoi Polshchi* (p. 434). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
9. Motyka, G. (2013). *Vid volynskoi rizanyiny do operatsiia «Visla»* (A. Pavlyshyna, Trans.). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
10. Nakaz MON № 236 vid 21.02.2019. «Pro vnesennia zmin do navchalnykh program z istorii Ukrainy dlia 5–9 klasiv ta 10–11 klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-vnesennya-zmin-do-navchalnih-program-z-istoriyi-ukrayini-dlya-5-9-ta-10-11-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti> [in Ukrainian].
11. Navchalni prohramy 10–11 klasiv, chynni z 1 veresnia 2018 r. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> [in Ukrainian].
12. Novi navchalni prohramy dlia uchniv 10–11 klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity, zokrema «Istoriia Ukrainy», «Vsesvitnia istoriia», intehrovanyi kurs «Istoriia: Ukraina

- i svit». Retrieved from <https://old.uinp.gov.ua/methodicmaterial/novi-navchalni-programi-dlya-uchniv-10-11-klasiv-zakladiv-zagalnoi-serednoi-osviti-> [in Ukrainian].
13. O SKPB Warszawa. Retrieved from <http://www.skpb.waw.pl/o-nas/kim-jestesmy.html> [in Ukrainian].
 14. Savytskyi, Yu. Koshty na vidznachennia 70-richchia operatsii «Visla». Ukraintsiam u Polshchi dopomahaiut polski diiachi. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/28362680.html> [in Ukrainian].
 15. Soldatenko, V., & Antoniuk, Ya. (2013). Do ziasuvannia prychnyn Volynskoi trahedii 1943–1944 rr.: suchasnyi ukraïnskyi istoriohrafichnyi dyskurs. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*, 14, 887–914 [in Ukrainian].
 16. Strukevych, O., Romaniuk, I., & Drovoziuk, S. (2011). *Istoriia Ukrainy: Pidruchnyk dlia 11 kl. zahalnoosvit. navch. zakl. (riven standartu, akademichnyi riven)*. Kyiv: Hramota [in Ukrainian].
 17. Turchenko, F. (2011). *Istoriia Ukrainy: 11 klas: pidruchnyk dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. Profilnyi riven. Rekomendovano MON Ukrainy*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
 18. Umięcka, A. Wystawa Line/Linia/Linia – lustrzane odbicia polskich i ukraińskich historii. *Portal Miasta Gdańska*. Retrieved from <http://www.gdansk.pl/wiadomosci/Wystawa-Line-Linia-w-ECS,a,91948> [in Ukrainian].
 19. Viatrovych, V. (2011). *Druha polsko-ukrainska viina 1942–1947*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
 20. Viatrovych, V. (2016). *Za lashtunkamy «Volyni-43»*. *Nevidoma polsko-ukrainska viina*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
 21. Vlasov, V., & Kulchytskyi, S. (2018). *Istoriia Ukrainy (riven standartu): pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity*. Kyiv: Litera LTD [in Ukrainian].